

Dani Erzsébet

A megújulásképtelen sztereotip székely, avagy a kulturális gyarmatosításnak ellenálló Uz Bence

Nyirő József alakja és munkássága megosztja a politikát, a hivatalos irodalomtörténetet, és ily módon talán, bizonyos mértékig az egész magyar társadalmat. Az erdélyi székely–magyar lelkész, politikus, író megítélése az utóbbi időben éles polémiát váltott ki. A jelen tanulmánynak azonban nem az a célja, hogy, az író körül kialakult álláspontokat és vitákat ütköztesse.

Ebben a munkában az *Uz Bence* című regény címadó alakját kívánom modern elméleti fogódzók segítségével új megvilágításba helyezni. Korábbi tanulmányokban a két világháború közötti székely magyar irodalom jeles képviselőinek műveit felhasználva kísérletet tettem olyan identitástípusok felállítására¹, melyek leírása és értelmezése segíthet a Trianon utáni székely magyarság azonosság tudati kálváriájának jobb megértésében. Elméleti háttérként Jan Assmann kulturálisemlékezet-fogalmát és identitástipológiáját, Homi K. Bhabha koloniális-posztkoloniális elméletének bizonyos kategóriáit használom. Az intra- és interkulturalitás kommunikációs megközelítéséhez a Karl Erik Rosengren által bevezetett kommunikációs szinteket használom.

Mielőtt az *Uz Bencére* térek, három rövid bekezdés erejéig elevenítsük fel – Pomogáts Bélát segítségül hívva – a Nyirő-jelenség lényegét.

1889-ben született az Udvarhely megyei Székelyzsomborban (Székelyföld). Középiskoláit a székelyudvarhelyi katolikus gimnáziumban, lelkészi tanulmányait a gyulafehérvári papi szemináriumban végezte. Rövid lelkészkedés után² kilépett az egyházi rendből, irodalmi munkásságával helyet talált magának a szerveződő erdélyi magyar irodalmi életben. A második bécsi döntés után a magyar államhatalom helyreállítása után erdélyi képviselői szerepben országgyűlési tag lett Budapesten. A háború után emigrációba kényszerült (Pomogáts 2008: 251–257). 1953-ban halt meg Madridban.

Nyirő életműve az erdélyi magyarság létkérdéseivel és öneszmélésével foglalkozik, novelláiban és regényeiben az egyéni és közösségi kisebbségisors-élmény „»lelki« térképét” rajzolja meg, a „közösségi megtartó erőt, a nemzeti önvédelem szellemi és lelki fegyvereit” veszi számba (Pomogáts 2009b: 428). Művei ember- és társadalomszemléletűek, írói látásmódja tragikus.

Fontosabb művei: *Jézusfaragó ember* (1924); *A sibói bölény* (1929); *Isten igájában*

¹ Lásd a szerző identitástipológiai és identitáskolonizációs munkáit az *Agria* 2014/2; *Székelyföld* 2014/11; *Korunk* 2014/2, 2014/10; *Napút* 2014/6; *Hitel* 2014/12; *Bárka* 2014/6. folyóiratok számaiban.

² 1915-ben került a Kolozs megyei Kide községbe magyar plébánosként.

(1930); *Kopjafák* (1933); *Uz Bence* (1933); *Az én népem* (1935), *Székelyek* (1936); *Madéfalvi veszedelem* (1939); *Néma küzdelem* (1944); *Íme az emberek* (1951).

Uz Bence figurája megosztja a magyar irodalomtörténészeket. Ő lenne a székely sors „metaforája” vagy netán „szimbóluma valaminek, ami maga is szimbólum?” (Lakatos 2010: 211). Bence „[a]z ősemlék korából maradt vissza a havasok között” (Nyirő 2010: 15). Alakja a székely emberrel ősidők óta társított leleményesség, agyafúrtság, tréfacsinálás archetípusa. Ő „a székely karakter”, aki egyben számkivetett, babonákat őrző hegyi ember; a természet törvényeit tiszteletben tartó, azzal szorosan együtt élő és lélegző székely; a havasi magányba visszahúzódó fiatal férfi, „fuzsitos, bolond, jókedvű ember, aki úgy hazudik, mintha könyvből olvasná, és csak bolondságokon jár az esze. Megtréfálja még az angyalokat is” (Nyirő 2010: 5).³ Egyben különleges lény is: noha talpraesett, furfangos, minden helyzetben kivágja magát, de az élet buktatói őt is megtalálják. Öntörvényű ember, harca egyszemélyes harc a világ és fel-felbukkanóan a román hatalom igazságtalanságai ellen. A közösségben bonyolított nyirői kisebbségkezeléssel szemben (lásd az általam máshol elemzett *Az én népem* és a *Néma küzdelem* című regényeket⁴) Uz Bence magányos, mondhatni zsigeri harcos, akinél ősi reflexből következik – nem pedig a kor és a társadalom összefüggéseinek átgondolásából – az is, ami a román hatalom ellen nyilvánul meg benne (ha mégis volna cselekedeteiben átgondolt kisebbségi ellenálló tudatosság is, arra a könyv nem enged rálátást). Bence revansot vehet a nyelvvizsgabiztoson, az „inspektor úr”-on, a számára tökéletesen felesleges, de általánosan kötelezővé tett román nyelvvizsga miatt – de csak a maga igazát tudja képviselni, sorstársaiét nem. Ennek alapján is elmondható róla az, amilyennek általában látjuk a műben; ÉN-identitásának Egyéni⁵ (tehát az alapszükségletek körül forgó) szegmense dominál, MI-identitásról csak annyiban beszélhetünk az ő esetében, amennyi ebből beszüremkedik az ÉN-identitás Személyes szegmensébe. Mintha önmaga ellen szólóan, egyéni identitású viselkedést képvisel-

³ A világirodalomban is, és nálunk is megvannak a nyers, durva, sőt, hazudozva lódító tréfacsináló-nak híres előképei; a magyar irodalomban ilyen Garay Hány Jánosa.

⁴ Ezek a tanulmányok, várhatóan a Hítel 2014/12 számában lesznek olvashatók.

⁵ Jan Assmann szerint az identitásnak két dimenziója van: az ÉN- és a MI-azonosság, melyben az ÉN növekedése kintől befelé tart, és az egyén saját önelképzelésével és a csoport interakciós és kommunikációs folyamataiban való részvételével épül fel. A MI-azonosság, vagyis a kollektív identitás nem létezik a MI-t alkotó egyéneken kívül. Tehát az első (ÉN) esetben az egész elsőségét állítja a részhez képest, a második (MI) tekintetében a részt helyezi az egész elé. A kollektív szociokulturális identitás alakulásának megértéséhez az ÉN keretét további Egyéni és Személyes identításra kell osztani: az Egyéni identitás az egyén tudatában épül ki és a létezés testszerűségével és alapszükségeivel kapcsolatos; a Személyes identitás az egyén minden olyan tulajdonsága, szerepe és képessége, melyek a társadalomban hárulnak rá, és az egyén társadalmi elismertségére vonatkoznak. Mindkét vetület, az Egyéni és a Személyes azonosság is szociogén és kulturálisan meghatározott (Assmann 1992: 129–131).

ne, mely mögött kimondva vagy kimondatlanul jelen van az asszimilációs nyomással szembeni ellenállás motívuma, a mélyen sértett kisebbségi önérzet MI-identitása, a személyes szintjén. Szinte paródiát csinál a nyelvvizsgából, miközben tudja, hogy az útkaparó munkát veszi el vele, az utászahzból is ki kell költöznie, ha nincs meg a román nyelvvizsgálója. Munkáját el is veszi, és ki is kell költöznie.

Annak pedig, hogy az elnyomott kisebbség MI-identitásából még a személyes identitás szintjén is alig mondatik ki valami a regényben, korán megjelenik a szimbolikus magyarázata a figyelmes olvasó számára az *Uz Bencében*. Bencének ugyanis Tamási rengetegbeli Ábeljéhez hasonlóan van egy kutyája, egy „küsdög” (kicsi kutya – „kis dög”), melyet ugatni még nem hallott senki. Ez a kutya gazdája közösségi identitást rejtő habitusát jelképezi, hiszen Bence így magyarázza meg, miért nem hallotta senki ugatni ezt a kutyát: „nem bolondult meg, hogy ország-világ előtt kikiáltsa, miben sántikálnak a gazdájával” (Nyirő 2010: 12). Ezt a kijelentést akár a Bhabha-féle kulturális mimikrinek is értelmezhetnénk, ha nem ismernénk Bence ösztönös természeti lényét, melyben nem a tudatosság dominál. A rejtőzködéshez, a mimikrihez szükséges a helyzetfelismerés éleslátása. Bencénél ez nem található meg.

Bence számára a székely nemzeti lét alapállapot. Az ezzel való azonosulás sem azonosság*tudat*, hanem magatudatlan, természetes létezési forma. Elvégre a természetközeli Bence sem kulturális vákuumban szocializálódott, hanem székely magyarnak nevelték a havasok. Ezzel a naiv identitású habitussal a havasokon élve az impériumváltás nyomasztó következményeit egyelőre nem is érzékeli. Ami eljut hozzá a megváltozott világból, azzal megpróbál szembeszállni (ilyen a román hatalom által előírt nyelvvizsga).

Bence egyéni szegmensű ÉN-identitásos voltát erősíti meg az a körülmény is, hogy természetelvű, egyedül a Természetet ismeri el rendező elvnek. A hegyekben élő ember a havas megelevenedett darabkája. Szinte együtt él az őstermészettel, a jó és a rossz egyszerre van jelen az életében, aljas cselekre éppúgy képes, mint emberi nagyságra is valló tettekre. Bence megfizet mindenért, a legfájóbb retorziót a természettől kapja, hiszen annak precíz törvényeibe való beavatkozása nem maradhat büntetlenül. Az ok-okozati összefüggéseket azonnal felismeri, és el is fogadja, nem tiltakozik a természeti törvények ellen. Számára a természeti szinte „szent” dolog, mint a székelyek számára a „sérthetetlen” (Nyirő 2010: 9–10) állatok. Bence még a medvéket is tiszteletben tartja, miközben vadászik rájuk. Szemben a természethez, sőt, annak büntető kezéhez való viszonyulásával, a személyes szegmensbe benyomuló *társadalmi* agressziót viszont nem tűri. Ilyen agresszió a nyelvvizsgára behívó „pecsétes parancs” (Nyirő 2010: 10) is (azzal együtt, ahogyan maga a vizsga önmaga paródiájává válik, és ahogyan majd Bence „az inspektor urat” „vizsgáztatja”).

Anyanyelvéhez való ragaszkodása is teljesen természetes, nem tartja fontosnak, hogy a hozzá érkező román vadászokkal értekezni tudjon. A helyzetet úgy állítja be,

hogy ez az ő havasa, az ő népének havasa, ha valaki vele beszélni akar, akkor azt tegye az ő anyanyelvén. Mégis megtanul románul, szinte ráragad a nyelv a román vadászoktól, de csak akkor szólal meg, ha a helyzete úgy kívánja. A román nyelvvizsgán sikertelenül vizsgázó Bence később úgy és akkor találkozik az őt megbuktató inspektorral, hogy, egyrészt már beszél románul, másrészt az inspektor van kiszolgáltatott helyzetben. A törött lábú román embernek magyarázza: „A nyelvvizsga olyan vizsga, amelyen évenként megbuktatják a magyar embert, és kidobják az állásából, mint engemet” (Nyirő 2010: 173). Nem is a nemzetiségek szintjén értelmezi ezeket a kérdéseket, hanem a saját mikrovilága szintjén, bár a megtréfált és móresre tanított inspektortól így búcsúzik: „Még azt hihetné a tekintetes úr, hogy ezért segítettem magán... Pedig nekünk, magyaroknak a jó szó többet ér mindennél... A jó szó, tekintetes úr... [...] No, az én Istenem áldja meg!” (Nyirő 2010: 175).

Ahogy a nyelvvizsgával és az inspektorral megélt esete zárul, azzal már Bence interkulturális kommunikációs térben mozog. A „jó szóra” vágyó magyarban már a kisebbségi MI-identitás képződik meg. Uz Bencében azonban ennek megnyilvánulásai is mindig kizárólag az ÉN-identitás Személyes szegmensébe belépő kulturális Másikkal (az inspektorral) szemben jelennek meg. Vagyis a másságot megtestesítő egyeddel szemben. Ami ebből kisebbségi MI-identitás, az „ország-világ elől” rejtve marad, mint Bence kutyájában az ugatás.

A MI-azonosság nyílt megfogalmazása csak akkor fontos neki, amikor egyébként szűk kommunikációs terébe interkulturális elemek hatolnak be. Amikor a székely magyar kisebbségi létét érintő mélyebb kérdésekről hallgató Bence nyíltan fogalmaz, az áldozat (ha egyetemes emberi jóindulattal is nyilvánul meg iránta, segítő kezet nyújtva a törött lábú embernek), már a földön hever. Hogy az inspektor éppen „inspektor”, azaz felügyelő-irányító-ellenőrző hatalmi szolga, ebben önmagában beszédes jelképiséggel testesül meg beolvasztásra szánt kisebbség és beolvasztó agresszióval fellépő hatalom viszonya, hiszen találkozhatott volna Bence a hatalom bármely más képviselőjével a sok közül. Az *inspektor* szó azonban már önmagában rendkívül kifejező. Hogy aztán ez az ember lábtörést szenved, még beszédeesebb jelképiséggel utal arra, amit a narrátor, illetve az implicit szerző gondol a hegemonikus nyomásról – vagyis költői igazságot szolgáltató „lábtörés” sejthető benne. Úgy is mondhatnánk, hogy a beleértett szerző tréfája a hatalom rovására, a tréfacsináló Uz Bence történetfűzérébe ágyazva.

Bence minden körülmények között megpróbálja megvédeni igazát, és az teljesen független attól, hogy kivel áll szemben. Ha magyar urat kell az orránál fogva vezetni, akkor azt teszi; ha a román hatóságot kell kijátszani, akkor meg azt. Megtalálható az *Uz Bencében* az arisztokrata típus is, a főispán alakjában, mely minduntalan felbukkan a monarchia magyar arisztokráciájáig visszanyúló Trianon előtti erdélyi irodalomban. Jól látható ez abból, ahogyan Bence a főispánt jellemzi: „kivénült gróf-féle, aki már se

nem lát, se nem hall jól, egy kicsit reszket is a keze a sok politikától, de a pénze dögivel áll, s két-három fiatal fehérnépet mindig szokott hozni magával. Egyik sem felesége, mert vénlegény az ebadta, de talpig úr, és igen-igen kedves ember” (Nyirő 2010: 24–25). Vagyis a grófféle főispán is afféle kedves, felelőtlen magyar arisztokrata. Ennek példája az általam elemzett művekben az Ignác Rózsánál megjelenő arisztokrata magatartás típusa az *Anyanyelve magyarban* (Minka és Lenka néni, Nándor bácsi, Buday-Hátszegi kisasszony⁶), Bánffy Miklós *Erdélyi történetében*, Tamási Czímeresek című regényében, Kacsó *Vakvágányon* című regényének felületes és cinikus arisztokratái, vagy éppen Nyirónél a felelőssége tudatára ébredés előtti gróf a *Néma küzdelemben*.

Uz Bence figurája még sem azonosítható *teljes mértékben* a székelymagyar emberrel, hiszen annak csak nagyon szűken értelmezett típusát adja. Bence a havasok világához tartozik. A csendben és magányban érzi jól magát, bizonyos értelemben akár antiszociálisnak is mondható (esetenként tulajdon népével szemben is). Nyirő ezt a székely magyar típust már a könyv elején megmagyarázza:

„kemény, veszedelmes élet ez idefenn, de megszokták. A gyermekek már itt születtek a rengetegben. Erősek, szívósak az erdei emberek, kik nem félnek a vértől, haláltól. Istenről csak derengő sejtelmük van [...]. Fegyverük a kés és a fejsze, a fog és a köröm. Homályos, babonás mesék, nevetlen titkok szorítják agyaikat, különös dalokat morognak, és van közöttük, ki beszélni tud az állatokkal. [...] Rovással írnak és számolnak” (Nyirő 2010: 5).

Uz Bence azért alapjában mégis székely és az is marad, a változó, de a változásban is állandó körülményektől függetlenül. Túlélési stratégiák kidolgozására nincs szüksége, mert egész élete a túlélésről szól. Következésképpen esetében nem beszélhetünk identitásmenedzselési stratégiákról és stádiumokról. A kulturális mimikri⁸ eleve nem szoríthatja az élet, részben mert permanensen kívül él a kisebbségi-többségi interkulturális kommunikációs téren (csak ritkán kerül közel hozzá), részben pedig mert eleve távol tartja ettől a világ elől elnémított bensőjű rejtőzködés (ő nem „ugat”, ahogyan a kutyája sem). Az már mellékes számára, hogy a természetben való túlélés nem egyenértékű a kisebbségi létben szükséges túléléssel. Nem lát a hegyeken túl, trianoni traumatudata sincs. Talán utóbbi körülmény miatt, a havasok háborítatlanságában

⁶ Lásd Dani Erzsébet: Az identitásválság-menedzselés különböző formái Ignác Rózsa *Anyanyelve magyar* című regényében. In: *Agria* 8. évf., 2. szám, 157–167., 2014. című tanulmány kulcsfiguráinak identitásformáit.

⁷ Lásd Dani Erzsébet: Ütközéses identitásmenedzselés ideológiai beágyazásban: Kacsó Sándor *Vakvágányon* című regénye. In: *Korunk* 2014/2, 94–100.

⁸ Homi K. Bhabha bevett kategóriája, a mimikri, mely szerint a gyarmatosító és a gyarmatosított közötti kapcsolatban a gyarmatosított úgy tesz, mintha elfogadná a gyarmatosító kultúráját, viselkedését, felvénne szokásait (Bhabha 1994: 33).

alacsonyabb székelly magyar azonosságtudatának intenzitásfoka. Az sem kifejezetten érdeklő, hogy a havas, az ő szinte magántulajdonnak érzett „szülőföldje” már más állam uralma alá került, és munkáltatója már nem magyar.

Ez szinte mintegy kiemeli Uz Bencét a világtörténelem folyásából. A székelly magyar szocializációból eredő közösségi (MI) identitás jól reagál a kisebbségi Bencében, ha a hatalmi hegemoniával kerül szembe, de nem ideologikusan, nem közösségtudatosan, hanem az egyén szocializációs reflexével. Az ÉN-identitás Személyes oldala (vagyis abban a társadalmi töltés) alulfejlett. Ez magyarázza azt, hogy Bence az egyén szintjén tökéletesen kommunikál⁹, de csoportszinten már akadozik a kommunikáció, mert a *tudatos és szisztematikus* (főleg: politizáló, nagyobb társadalmi összefüggésekkel foglalkozó) MI-identitással nem rendelkezik. A havasok háborítatlanságában a kulturális kolonizáció áldozatává sem válhat. Következésképpen fejlődésvonalról itt nem beszélhetünk, az Uz Bence-jelenség színes (változatos kalandokkal és lóditó mesékkel megtűzdelt), de alapjában véve álló képlet (identitásdráma-bohózat). A történeteknek ő a motorja (a típus vigorózan működik), de székelly magyar tudatbeli fejlődésről nem beszélhetünk, az alaképlet nem változik.

Felhasznált irodalom

- Assmann, Jan (2004): *A kulturális emlékezet*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2004.
- Bhabha, Homi K. (1998): *The location of culture*. Routledge, New York, 1998.
- Lakatos Mihály (2010): *Végtére is: miféle szerzet ez a Bence?* In: Nyirő József. *Uz Bence*. Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2010, 206–213.
- Nyirő József (2010): *Uz Bence*. Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2010.
- Pomogáts Béla (2008): *Magyar irodalom Erdélyben (1918–1944)*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2008.
- Pomogáts Béla (2009b): *Nyirő József szobra előtt*. In: Nyirő József, a székelly nép krónikása (szerk. Uő.). Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2009, 427–429.
- Rosengren, Karl Erik (2000): *Communication: an introduction*. London, SAGE Publications, 2000.

⁹ Karl Erik Rosengren szerint az emberi kommunikáció a következő szinteken valósul meg: az egyén, a csoport, a régió, a társadalom, a nemzet és az állam szintjén (Rosengren 2004: 64–65).